

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№3(43)

Алматы

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК

ЫБРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Р.Б. Әбсаттаров – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корресподент мүшесі, филос.ғ.д., профессор Абай атындағы ҚазҰПУ-дың саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,
Т.Ж. Қалдыбаева – а.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры

Өткен ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы барысында мемлекеттік хатшы, әлеуметтану ғылымдары докторы, профессор Марат Тәжиннің «Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу – өз-өзінді сақтап қалудың жалғыз жолы» атты баяндамасында (2013 жылдың маусымы), «Қазақстан бүгін қалыптасқан мемлекет. Мемлекет құрудық жаңа белесіне көштік. Мақсат – ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау. Ұлттық өзгешелігімізді шайып бара жатқан әлем жағдайында ұлттық бірегейлігімізді рухани, мәдени нығайту қажеттілік» [1] – деп атап айтқан еді. Ел болашағының «дүниетанымдық жаңа моделі» мәселесі, біздің түсінгенімізше, бұғанға дейінгі «ұлттық идея», «интеллектуалдық әлеует», «рухани өмір» ұғымынан өзгеше. Қойылымы жағынан да, идеясы жағы мен саяси мәні жағынан да. Жаһандық көпқырлы әрі стратегиялық саяси астарланған қарқынды қозғалыстар жағдайында ұлттық негіздердің шайыла бастағаны да шындық. Әлемдік бақталастықтар қойнауында алпауыт елдердің ұтысы озып, салыстырғанда шағын және экономикалық, рухани қуаттылығы жеткіліксіз ұлттық мемлекеттердің жұтылып кету мүмкіндігі артуда. Жері кең болғанымен тұғырлы халқының саны әлі өсуді қажет ететін қазақстандық қоғам, әлеуметтік-мәдени дәстүрі жағынан іргелілердің қатарында болғанымен, соңғы ғасырлардағы саяси және рухани төңкерістер мен өтулер халық жадына өз таңбасын салмай қоймады. Әлеуметтік-тарихи шындықтардың танылуы әдіснамасына, жазылуы мен баяндалуына сол тарихи бұрылыстарда басымдық еткен идеологияның, құндылық ұстанымдардың ықпалы өтіп отырды. Нәтижесінде бір тарихи шындық әледенеше боялып, қарама-қайшылықты пікірлер мен түсініктеуге ұшырап келді. Дәл осындай қарама-қайшылықты бағалаулар мен түсініктеу қазақ даласы зиялыларының, ұлы тұлғаларының әлеуметтік-саяси тағдырына да тікелей қатынасты.

Сыртқы идеологиялық, саяси, мәдени ықпалдарға жалтақтамай, тар өрісті ұлтшылдық әсірелеулерге шалдықтырмай, ұлттың ұлы тұлғаларының тар жол тайғақ кешкен тағдырлары мен қызметіне қоғамдық, саяси, мәдени бағасын шынайылықпен шығара білу-ұрпақтар алдындағы зор жауаптылық. Ондай істің атқарылуы өскелең ұрпақтың рухани және білімдік дүниетанымын тәрбиелеуге елеулі негіз береді әрі қазақ халқының әлеуметтік-мәдени мұраларын жинақтап алуына қосылған үлес, оны таным, тәлім көзі етудің қажетті алғышарты.

Таным, талдау барысында ауытқуларға жол бермейтін бір құбылыс бар. Оның атын «шындық» дейді. Біздің де қазақ даласы ойшылдары, мәдени және саяси ағартушылары, күрескерлері туралы ой толғауларымыз мен пайымдауларымыз тарихи-әлеуметтік және тарихи-мәдени шындықтарға негізделмек. Сондай тарихи, саяси, мәдени тұлғаның бірі Ыбрай Алтынсарин.

Бірқатар зерттеушілер Ыбрайды бірде саяси күрескер, бірде педагог, ағартушы, демократ, жазушы, енді бірде этнограф, озық мәдениетті насихаттаушы деп таниды. Шын мәнінде осының бәрі оның көзқарасы, өмірлік ұстанымы мен қызметінде іштей байланысып, үйлесіп жатыр, сол үшкі біртұтастық оны қазақ даласының ұлы тұлғасы етті. Ыбрай қалың қазақ арасында жиі болып, оның экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайымен терең таныса жүріп, тіршілік ауыртпашылықтарын көріп, жаны күйініп, осы жағдайдан шығудың жолын іздеді, өз қолынан ненің келетінін ойлады. Отаршыл билік пен жергілікті билік адамдары арасында жүріп халық пен олардың арасындағы таптық және саяси қайшылықтардың тереңдігіне көз жеткізді, халқына жаны ашыды, оның қоғамдық көзін ашып, сауаттандырып, білім шуағын сеуіп, болашағын бағдарлауына қол үшін бергісі келді. Оның басты мезгелені қолға қару алып, немесе басқаларды қару күшімен жағдайды өзгертуге шақыру емес, сана мәселесі болды. Өркениеттілікке бет алып, қанаудан, қорлаудан арылудың жолын ол білімнен, мәдениеттен, сол арқылы өз халқының санасын тәрбиелеуден көрді. Мәдениетке, сана мәдениетіне апарар жол білімде жатыр, еңбекте, тәрбиеде жатыр. Сол уақыттағы озық мәдениеттен халқының үйренгенін қалады ол үшін жол салуға, негіз жасауға бүкіл өмір жолын жұмсады. Өзінің саналы өміртіршілігінде Ыбрай саясаттан тыс тұрмады, тұра да алмады, оның қызмет жолы, керісінше, үнемі әлеуметтік-саяси мәнге толы қарама-қайшылықтар

қатынасуы оның өмірге қатынасына, көзқарасына өз ықпалын тигізді. Көкірегі ояу, ізденісі өрісті жігіт «Айқап» журналының редакциясында болып, оның төңірегіндегі азаматтарды да танып біле бастайды. Оның шығармашылық талабының ұштала түсуімен қатар мен қоғамдық қатынастарға қызығушылығы оялды, әлеуметтік еңсесі көтеріліп, алдағы арманы айқындала түсті. «Қазақ» газетінде де оның алғашқы мақалалары жарық көре бастады. Өкінішке орай, оның таудай талабы мен жойқын шығармашылық ағынының алдын ораған кесел де осы уақытта бас көтерді. Ол – өкпе ауруының біліне бастауы. Оған қоса, ашқан қадамын алға бастырмай, жан-дүниесін шырмаған, қолын байлап-матаған кедейшілік тағы бар.

Қаржы табу үшін қазақ ауылдарына бала оқытуға шығып тұруға тура келетін. Оның үстіне дарынды және талантты адамдарға тән оның өзіндік мінезі, қайсарлығы мен алған бетінен қайтпайтыны, шыншылдығы мен әділетті сүйетіндігі, тік мінез, турашылдығы күнкөріс үшін, қолайлы тіршілік ахуалын тудыру мақсатында ешкімнің алдына тізе бүкірмеді, мен-менсіген қамқоршыларға жақындатпады. Оның сыншыл көзқарасы алғашқы қазақ баспаларында қызмет атқарған уақытында да оның кейбір ықпалды тұлғалары тарапынан қолдау таппады. 1814 жылы ол туған өлкесіне қайта оралып, қоғамдық істермен және бала оқыту ісімен айналысты. Өмірінің біразын Баянауыл – Семей-Катонқарағай өңірінде өткізді, жастығы мен шығармашылығы, кедейшілігі мен еңбек ақы табу тіршілігі, ізденісі мен қиналыстары араласып жатты. Айықпас науқас та оның соңынан қалмай, жағаласып, арманға созған қолын кедейшілік те қақпайлап, асау талабының жолын кесе берді. Бірақ тоқтата алмады. Сол кездегі билік пен білім, қала тіршілігі мен білімнің, ғылымның орыс тілімен тығыз байланысты болуынан болса керек, ол орыс тілін жеттік меңгеруге соншама құмартты. Осы мақсат оны Томск қаласына да алып келді. Осында жүріп 1917 жылғы Патша өкіметін құлатқан ақпан революциясы туралы хабарды естіді. Барынша қуанды. «Қараңғылық тұманы сөйіліп, ел өмірі тұтастай өзгеріске түскен заманда халқыммен бірге боламын» деп Семей қаласына қайта оралды. Семейде құрылған облыстық қырғыз (қазақ) комитетінің кіші хатшысы қызметін біраз уақыт атқарды. Орынбор қаласында 1917 жылы «Алаш» партиясының құрылғанынан, оның бүкілқазақстандық съезі өткенінен, қабылданған Ұлттық автономия құру туралы бағдарламадан жан-жақты хабардар болды. Мерейі артып, шығармашылық шабыты тасыды. Оның қуанышынан жаңа және әлеуметтік-саяси сипаттағы өлеңдер, поэмалар туындады.

Сұлтанмахмұт көзі тірісінде қазақтың бірқатар зиялыларымен (Қаныш Сатпаев, Мұхтар Әуезов, тб.) таныс болды, араласты. Олар да оның шығармашылығын жоғары бағалап, қол-қабістерін тигізген, денсаулығын түзеуіне, таза ауада, қымыз ішіп емделуіне де ықпалдары болған. Мұндай адамдардың арабайланысының өзі ерекше, ең алдымен шығармашылық қыры ерекшеленіп тұратыны белгілі. Жас ақын өз өмірінің әрбір сәтін өлең жазуға, шығармашылық сұранысын, қайнар көзден ағылған ойын қағазға үсіруге пайдаланды. Асықты. Науқасының сырын білгендіктен сүюденден, сүйіктісімен қосылудан да бас тартты. Жан-дүниесінің зарын, азабын тартты. Қоғамдық өмір өзгерістеріне қуанып, өлеңімен үн қосты. Саяси өзгерістерден әділдік, бостандық, білім мен ғылым күтті, әлеуметтік теңдік күтті, арманының орындалар шағын тосты. Ол белгілі бір дәрежеде К.Маркстің, В.Лениннің еңбектерімен таныс болды, социализм идеясынан халықты теңдікке жеткізер қуатты күшті көрді, оны жырына қосты. Оның іске асуына өзінің тікелей ат салысқысы келді. Еліне қызмет етудің бір жолы ретінде кезінде «Шоң серіктігі» деген атпен қоғамдық ұйым (1914) құрмақ болып әрекет жасаған болатын. Осындай ниетінен, өз жолымен елінің саяси-әлеуметтік дамуына үлес қосу ойынан ол көз жұмылғанша қайтқан жоқ. Тек денсаулығы ондай мүмкіндік бермеді.

Торайғыров Сұлтанмахмұт шығармалары мәні мен мағнасы жағынан көпжанрлы деуге болады. Онан сіз табиғат, махаббат лирикасымен қатар терең әлеуметтік, саяси, әлеуметтік-саяси, философиялық шығармашылықты – поэмалар мен романдарды табасыз. Бастысы, біздің пікірімізше, ақын шығармашылығындағы саяси және әлеуметтік ойлардың басымдығы. Осы ерекшелік оны зор қоғамдық тұлға етті. Ол – қазақ даласының көрнекті саяси қайраткері және ойшылы. Оның бірқатар белгілі қоғам қайраткерлерінен басты айырмашылығы – оның ойының, көзқарасының және ісінің оның ақындық және жазушылық шығармашылығында бейнеленуінде. Ол халқын өз шығармаларымен бостанық, еркіндік, теңдік, әділдік үшін күреске шақырды, алашын (әлеуметін) өлеңімен көтерді, жұмылдырды, бағдарлап бағыттады. Оның әрбір шығармасынан еліне деген сүйіспеншілігі мен шексіз ұлтжандылығының (патриотизмінің) ісі аңқып тұр. Әттең, өмір! 1920 жылы 21 мамырда, барды жоғы жиырма жеті-ақ жасында, ақын Баянауыл ауданында (Павлодар облысы) дүниеден өтті. Өмірдің қысқалығы да оның өнер мен өнегеге, ізденіс пен шабытқа, философиялық-әлеуметтік ой кернеген тұлғасына тосқауыл бола алмады.

Қараңғылықтың көгіне, күн болмағанда кім болам?

Мұздаған елдің жүрегін, жылытуға мен кірермін...

Қыздырып күннің қарауы, надандық теңізі тартылар,

*Орны ортайып көгерер, қызығын жайлап ел көрер*1*

деп «Шәкірт ойы» өлеңінде жазылғанындай, осындай ой мен әлеуметтік сезім қазіргі әрбір ел азаматының жүрегінен орын тепсе, бұл зор қоғамдық бақыт емес пе?! Ақынның ойы да, өмірі де қазіргі ұрпақ үшін, ел азаматтар үшін үлкен сабақ, тағлым, әлеуметтік бағдар.

Сұлтанмахмұттың өз уақытындағы әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдайды талдап көрсетуге арналған шығармасының бірі – «Кім жазықты?» романы. Ой өзегіне арқау болған қоғамдық құбылыстар – байлық пен кедейлік, билік пен бағыныштылық, теңсіздік пен өктемдік, күні өткен көне дәстүр мен оның кесірінен тағдыры тәлкекке түскен жандар, бәсеке мен бақталастық, маххабат пен қиянат, табиғаттың қатал мәнезіне қарсы қамдануды ойламайтын қазақ қауымдастықтарының экономикалық күйзелісі, бодандық пен надандық... Ақын ойы мен көзқарасының мәні мен мағнасын түсінуге, саралауға мүмкіндік беретін, ол – ақын біздерге мұра етіп қалдырған шығармасы мәтіні. Автордың өз ойын өз қолымен жазып қалдырған құнды мұрасы. Оның жазғандары сол уақыттың әлеуметтік-тарихи және саяси-экономикалық шындығынан туындаған. Шынайылықтың ақындық ойда бейнеленуі және көкірегі ояу, әлеуметтік сезімталдығы жоғары тұлғаның көңіле салып, түйгенінің нәтижесі. Ғылым үшін баға жетпес уақыт шындығы.

Романда өзіне назар аудартпай қоймайтын құндылықтың бірі – қазақ даласының табиғатының байлығы, әсемдігін және қазақ әлеуметінің өзіне тән арабайланыстары мен басқа қоғамдардан ерекше етіп тұрған адами қатынастардың әлеуметтік қырларының терең сезімділікпен бейнеленіп көрсетілгені. Оған дәлел ретінде төмендегідей үзінділер келтірейік:

Ән салды таңды мақтап сансыз торғай, бас иіп, бәйек болып, жерге қонбай.

Найқалып таң желіне тербетілді, көк майса көзі ілініп тұрған сондай...

Көлбеңден көкке қарай судың буы, айнадай анандайдан көлдің суы,

Күй билеп суда тұрған барлық қамыс, ән салды домбырамен құстың шуы;

Ыңыранып қой қотанда таңды көріп, күн шықса жайылысқа кетпек өріп.

*Төбеттер үй алдына жаңа жатты, түн бойы қой күзеткен, ұйқы бөліп.*2*

Жайлауға кеше қонған Тасболат бай, дарыған қыдыр оған, дәулеті сай,

Ақ орда сегіз қанат тігіп тастап, жатқаны қор-қор ұйқтап көңілі жсай.

Бейқисап ол жайлауда жердің шөбі, көрінбес кірсе ішінен малдың өзі,

Айдын көл айналасы, ат шаршарлық, көркейтіп көздің жауын жердің өңі.

...Сүт тұрды сауған сайын малдан азып, ешкім жоқ азаптанған оны бағып.

«Ет, ет» деп, қымыз ішіп, көпірісіп, қазақтар тек жұрмекте сандал қылып.

Тасболат жұрттан асқан малды кісі, сол үшін өз табының алдыңғысы,

«Болсада аузы қисық, бай сөйлесін», дегендей оңға басқан әрбір ісі.

...Үйінен күндіз-түні ат кетпеген, қонаққа, мырзалыққа жан жепеген,

Қазақ тұрсын, «начальник», «төрелерде», қағысып, «пожалуте» етпеттеген.

Саудагер жүрген-тұрған, қожса молда, жем үшін, тұрымтайдай қонып қолға,

*Қазақша барып тұрған жуан тұқым, үкімі жүріп тұрды оңмен солға*3*

Ақын әңгіме еткен саяси-әлеуметтік уақытқа дәл осы Тасболат байдың іс-әрекетімен, қоғамдық ортадағы ұстанымы, түсінігімен байланысты өрбіген. Ол 15 жыл болыс болған, Меккеге де барған, көрмеген қызығы жоқ адам. Бірақ биліктен кеткісі, айрылғысы жоқ. Келесі болыс сайлауына қатынасуға орысшасы мен білімі талапқа сай келмей, көңілі қаламаса да, еріксіз ағасы Жақыптың білім алған ұлы Байболды сайлаттырды. Байбол билікке қызықпаған, керісінше білімін тереңдетуді қалаған жігіт, бірақ амалсыздан айналасының айтқанымен жүруге мәжбүр. Өз баласы Әжібай әлі жас болды әрі «Бай кісі бала оқытып пайда таба ма?» деген байлар салтынша оны оқытуға да бай әкенің құлқы болмаған. Билік үшін ұлды оқыту ойы болды, оқуға берді. Бірақ Жақып ағасының қайтыс болуымен байланысты оның жесір қалған әйелін не істемек? Ерке өскен, шолжан, бірақ талаптан сырт қалмаған жас баланы әкесі оқытпай, ауылға қайтарды. Оның өзі жасы жағынан әлдеқайда үлкен, оқымаған қызға, Алтайды қоныс қылған бай Жұмағұлдың салдыр-салақ Жәмиласына атастырылып қойылған еді. Оның сыртында қайтыс болған ағасының атастырып қойған қызы да осының жесірі болып шықты. Дәстүрді бұзбас үшін Әжібайға Жанғабыл бидің жалғыз қызы Жаңылға да үйлену қажет болды.

Алатын, неге десең жесірі бар, қазақтың жесір деген кесірі бар,

«Бар болса әмеңгері жесір кетпес» дейтұғын ескі гұрып-кесімі бар....

Сымбатты қара торы, орта бойлы, кеудесі жылдам сезгіш, жүйрік ойлы,

Осындай, әттең дүние, зеректігін, оқытпай надандыққа байлап қойды....

Бала айтты: «Алмаймын да, бармаймын» деп,

Әкесі айтты:» барасың таяқты жеп,

Қажы бардым, сақалды басым мынау, бата бұзған не сұмдық, сен сөйтті деп».

Берді деп ойлайсың ба малды босқа, өзіме тумай туған ақымақ, шошқа

Тілімді әлден менің қайтарасың, айтайын не бетімді дос пен қасқа?

Ел айтты: «бізде тұрмыз намыстанып, кетеді елге үлгі боп мұндай қалып,

*Сүймесең бір қатынды тағы аларсың, әйтеуір, осы ауылға келсейші алып»*4*

Ата-ана мен қоршаған орта қарғысына қалмайын деп, Әжібай, еркінен тыс екі қызды да аулына келін етіп түсіріп берді. Бірақ отбасы бақытынан тысқары қалды. Көңілі ұнатып, жүрегі қаламаған қыздармен үйлесіп, үй бола алмады. Екі қыздың да әйелдік, тұрмыстық бейшаралығы басталды. Жабырқаған көңілдер мен ашылмаған қабақтар, кезі келгенде еркегінің таяғына жығылып, ұрыс-керістен көз ашылмайтын күдер мен айлар өтіп жатты. Әлі 18-ге толмаған Әжібайды әкесі әйелдерінің отауына күштеп кіргізетін сәттері де аз болмады. Екі әйел бір-бір балалы болды, бірақ бұл да отбасы үйлестігін бермеді. Екі әйел өз ашуларын балаларынан алды, ұрды, соқты, ұрысудан күн көрінбеді.

Тасболат бай күйеуі дүние салғаннан бері орнын қиып кете алмай жүргенімен, нәпсісін тежеу қиын іске айналған ағасының жесірін де енді Әжібайға тықпалай бастады. Жесірінді бөтен жайға жіберме деп ақыл айтты.

*Жәмилә келіншек болып түскен күннен, Әжібай маңайынан алыс жүрген,
Онда да Тасболаттың тұрткісімен, жылына үш-төрт барып, өмір сүрген.
Әжібайдан Жаңылдың да үлкен жасы, нақ разы болып келмеген опың басы.
Баласы жас болған соң іші сенбей, жүр еді қысып ұстап қайын анасы...
«Мұны да ал-деп айтты Әжібайға, жіберме жесіріңді бөтен жайға,
Алмасаң, балам, сенің ісің тентек, ағаңның аруағымен бір құдайға.
Әжібай деді: «Отырма оттап, үріп! Қақпасым, жүрген жерің бәрі бүлік!
Алмақ түгілі тастаймын екеуін де! Деді де кетіп қалды атқа мініп...
Әжібайдың көнбесіне көзі жетті, кетем деген жесірді енді нетті?
Ағайыны Тасболаттың Садық деген, зорлықпен соған қосып, еңіретті*5*

Әжібайдың әкесіне қарсы келіп, тілін алмай, үйден кетуі ешқандай таңданарлығы жоқ, жағдайдың өзі тудырған заңды құбылыс деп түюге болар. Ешбір өзіндігі қалмаған, айбынды, қаһарлы әкенің ашса алақанында, жұмса жұдырығындағы бір жансыз зат, ойын ойнауға болатын қуыршағы сияқты. Оның жандүниесімен, ішкі сезімімен, ой-пікірімен санасып жатқан адам жоқ. Жанашыр болар жан әке өз байлығы мүддесі мен «абыройының» құлы, адам тағдарын тәлкек еткен дәстүрдің сенімді алыпбарушысы. Оны қауымдастық ортасы да қолдап шықты, қатып қалған ескі дәстүрдің бұзылуынан қорқады. Нәтижесінде қаншама жас пен тағдыр бақытсыздыққа ұрынды, адамдар арасында адам тіршілігіне ұқсамайтын тіршілік кешуге мәжбүр. Қолда бар байлық та адамның жан-дүниесі күйзелген жағдайда өз мәнінен айрылады. Қаншама бүркелегенмен шырқыраған жандар айқайы естілмей тұрмайды, көрінбей қоймайды.

Осылайша қазіргі уақыт өлшемімен кәметке енді жеткен, бірақ әйел затының ортасында болып, ер жігіттік қылықты халықтық жолмен ерте танып, әйел затына деген қатігездікке де бойы үйренген Әжібайдың өмірінің жаңа кезеңі басталды.

*Астына Әсемкерін мініп алып, үкі тағып, тымағын алшы салып,
Домбыра, сауық-сайран, өлең құнттап, қызды қызық жиынға қалмай барып.
Буынып мықынынан ырғаң басып, бой салмай шаруасына тиіп қашып,
Маңында беті тәуір қыздарменен, жүруді мақтан қылды қылжақтасып...
Әжібай білді құрығы қайтпайтынын, көп қыздар теріс жаяуап айтпайтынын,
Көркем, пысық, бір байдың жалғыз ұлы, екенін қыздардағы байқайтұғын.
Осылай табылды ермек Әжібайға, үйдегі қатын қайда, шаруа қайда?
Айтқанына тез көне қоймағанды, алдаушы еді «апам» деп етіп айла...
Жәмилә, Жаңылменен тірі жесір, жас өмір сол қорлықпен өтті-ау есіл!
Шын жесір мұнандағы болған артық, қазақтың тағы ұйткізбес гүрпы кесір.*6*

Әжібай соңғы кезде «Қызыл су» деген шағын қалаға барғыштайтын болып алды. Байлық пен мырзалық оның атын осында да жеткізген. Қалаға келгіштеп жүргенде Бейсен деген орта шаруалы адамның әдемі қызы Аппаққайға көңілі ауады. Бейсеннің ішкілікті тәуір көретін кіші баласымен арнайы жақындасып, қыз үйіне жиі барып тұру мүмкіндігіне ие болады. Алайда қыз оны жақтырмайды. Аппаққай да қазақ ғұрпына сай атастырылған еді. Бірақ ересейе келе болашақ күйеуін ұнатпай, жас жүрегі жан серігін іздеткізді. Есті және білімді болған үлкен ағасы көзі тірісінде қарындасын қаладағы жас фельдшерге таныстырған болатын. Ол жігіт ара тұра келіп, қызбен жүздесіп, бір-біріне ықласты екенін түсінген. Әжібай болса, не істеседе қызға жақпай-ақ қойды. Бірақ оны көрмей тұра да алмайтын шамаға жетті. Амал қанша, қыздан жауап таппаған соң, уайым қайғыға батып, үйіне қайтты.

*Әкесі салқан түспен жаман қарап, шешесі жылап сөйледі күйініп-ақ
«Біз болдық, қу жалғыз-ау, неден сорлы, Бейсеннің қызы болмай, пәле болды,
...Бір қатының кетті үйіне жаяу қашып, өлсе қайттік, боранда ол адасып?
Бесікте бала мынау, тастап кеткен, өлуге жақындады қарны ашып.
Бір қатының ана үйде шашын жұлып, екі көзі бұлаудай, отыр ұлып,
Бесіктегі баланы уата алмай, отырмын әбден шаршап, діңкем құрып.
Әкесі: «Сен болдың – сорға берген, ұялтып бітірдің зой талай елден,*

*Егер сенде ми, намыс болса, қыз алам деп бүлінер ме ең сондай жерден?
Бейсен кім? Бізге тең бе, кедей жатақ? Жұртты құртқан қызымен болдың шатақ,
Ордалы, жақсы, лайық орын болса, бере бер, аямайын, малын матап»*7*

Зар жылаған әке-шешенің әліде аузындағысы – байлығы бізге тең емес адамға қалай бізді жақындату-ды ойладың? Жас жігіттің жүрек қалауын түсінер түрлері байқалмайды. Ал ашулы жігіт ішкі дертін қалай азайтуға жол таппайды, қолынан келері әйелдерін қорлау, қамшының астына алу.

*«Жәмилә анау үйден сөйлей еніп, жылады бірдеңе деп, еңк-еңк етіп,
Манадан ашу қысып тұрған Әжібай, жіберді жүгіріп барып, теуіп-теуіп.
Жәмилә сонда жығылып танды есінен, Әжібай тағы мыжыды тізесімен,
Арашалаған шешесін қоса қабат, жықты итеріп ашумен кеудесімен.
Әжібай жүрсе үйде айғой-үйғай, тынымсыз басылмайды салған ойбай.
Көзіне бәрін қылған солардай боп, ұрушы еді жүрегі ішке симай»*8.*

Әбден қажыған, кеудесінде жаны болғанмен құр сүлдесі қалған, басында ақыл, бетінде ары қалмаған әкесі бір күні Әжібайға: «Тіл алмадың, айтқанның бәрін дұшпандыққа санайсың. Мазаны алмай, таңдашы сүйгенінді! Әзер болса бір жылғы төлі малдың», – дейді. Алайда Әжібайдың жүрегі жаралы, енді махабатқа орын ешқашан табылмайтындай. Қызды ауылды жағалап қыдыруын жалғаструды жөн көрді. Қызды ауыл оны ұнатпайды, түрпідей жек көреді. Көзге «мырза» дегенімен Әжібай жүрісінің мәнінен шошиды. Әжібай мырза саудайшылық қыла жүріп, ет жақын ағайынының бір қызымен көңіл қосты, ойнап күлді. Басқа бір жерге атастырған қыз ауыраяқ болып, оның алатын күйеуі оған үйленуден бас тартады. ... Әжібай өз үйіне кетті. Мал кетпесін деген есеппен ауыраяқ қызды күйеуінің інісі алады. Алуын алғанымен отасып дұрыс үй бола алмай, үсті үстіне біреуін алып, екіншісін тастап, былықпай тіршілік кешілді. Бұл Әжібайдың ылайлаған бір ғана ортасы емес еді. Қаншама жазықсыздар жалын құшты, қаншама жас шаңырақ тозаққа айланды.

Ал билікқұмар, шіріген бай Тасболат болса, «ауру қалса да, әдет қалмайды» дегендей, көзінің тірісінде жалғыз ұл Әжібайды болыстыққа сайлатуды арман етті. Әжібайдың өз ішінде де осындай ой пісіп жетіліп жатты. Осы мақсатпен Байболмен араздасып, оған жала жауып, оның ортадағы ықпалын әлсіретуге кірісті. Оған әкесі қосылды. Болыс ісінде тура жолды ұстанған, әділ, жәбірсіз Байбол жақын ағайынның бұл ісіне қатты қынжылды. Ал болыс сайлауы болса жақындап қалды. Болыстықты Байболдан тартып алу ісі тұрды алда. Таболаттың көп дәулеті Байболдың жақтастарын азайтты, Әжібайды жақтаушыларды көптеп молайтты. Байбол сенім артқан кешегі дос-жаран мен ауқатты топ оны тастап кетіп жатты. Жазықсыз жабылған жала мен сатқындықтар оның басына бұлт төнгізді. Жағдайды ақылына сала келе, Байбол Әжібайға өзінің орнын берді.

*Будан соң Байбол келіп Тасболатқа, ағасын риза қылды шапан, атқа,
Сайлауда «Әжібай болыс болды» деген естілді құлақ түрген жасағатқа.
Әжібай шашсадағы неше мыңды, әйтеуір болыс болып, көңілі тынды.
Қосылып Байболменен шығын жинап, момынды әл іжеткен титыл қылды,
«Табайын, малым сатып...» дегенінше, ұрылып бейшараның жағы сынды.
...Көңілін таппаққа Әжібай енді, өзіне таңдай жүріп қалым берді.
Өзіндей қайыны да жуан тұқым, жасанды құда болып бір бай жерді»*9*

Дүрілдеген той өтті, үйге Зылиқа атты қыз келін болып енді. Әжібай теңін тапқандай сезімде жүрді. Бұл уақытта сүймейтін әйелдерден туған балалары да есейе бастаған. Балаларына деген көзқарасы да өзгеріп, әкелік мейрім кіргендей болы. Есейген балалар аналарының бұрынғысынша реніште жүруін қаламайтындықтарын да білдіріп қойды әкелеріне. Балалармен жақындық жас әйелдің олардың аналарына деген күндестігін қоздырды. Оның үстіне Әжібай бұрынғы желбастылылығынан да біражола бас тартпаған. Араға өсек кіріп, жас әйелден еріне көңілі суып, басқа адаммен жасырын байланыс жасауға да барды. Оны күндесі Жаңыл оны біліп қойып, айналаға жариялап жібереді. Ақыры Әжібай Зылиқаны айналып өтетінді шығарды. Басқа адамнан жүкті болып қалған Зықыштың халі мүшкіл, азапты күндер бастан өтіп жатты.

*«Дегенмен мен байғұсқа енді жоқ күн», деп ойлап жас төгеді оқтын-оқтын,
Ойламай өкен күнін Зықыш қайтсін, шамы жоқ, жатқан үйі қараңғы түн.
Ашамай баста жастық, жабу – төсек, ішінде зар еңіретіп тамам боқтың.
Ол үйде Зылиқамен бірге қонақ, байлаған қотыр бұзау, арық-тұрақ...
Қаша алмай, қатияда қалғандығы, сол үшін ол байғұстың жанғандығы.
«Айырар бір қара жер, сенен, қалқам!» – деп, мал беріп Әжібайдың алғандығы.
Басында сәжде еткен болып жүріп, сөзінен жүре-бара танғандығы;
Сонысына ерегесіп суық жүріп, өзін-өзі қорлыққа салғандығы...
Жеңілер «ауруынан» уақыты болды, сұт-суық қараңғы үйге қатын толды.
Дауысы жас баланың шыр еткенде, үстіне жата қалды Зылиқа сорлы.*

Қатындар: «Мұның не?» деп ұрсын еді, Зықыш айтты: «Қайғырма, сонысы оңды».

Бір кемпір орап алып кетті шығып, аздан соң қайтып келді қарға тығып....

Өн бойын суық үйде шәншу алған, сау жер жоқ, бейне құрай қатып қалған,

*...Тұрсада көріне алмай жұрт көзіне, өлімнен ұят күшті дүние жасалған*10*

Әжібайдың ендігі оған қатынасы айтпасада түсінікті. Ол бәрін білгенімен ешкімге сыр ашпады, бірақ бір күні есікті іштен жауып алып, Зықышты өлімші етіп ұрып, соққыға жықты.

Билік пен байлықты қолында ұстаған Әжібай тағы да қыз айттырмақ ойға келді. Өз үйіне келуден өзі шошитындай халге жетті. Айғайшы болып жүретін анасы қайтыс болды. Жайрап жатқан үй шаруасы...

Үйінен көруші еді түзді қызық, қыз аулап, қымыз ішіп, жүрер қызып,

Өз үйі жаһаннамдай көрінуші еді, келсе азап тартушы еді қанын бұзып....

Жәмилә, Жаңылменен көптен мәңгі, мәңгі емес. Зылықаның жайы да әлгі;

Ұрып, соғу, даң-дұңмен милары ашып, бастары болып кеткен әңкі-тәңкі.

...Келмейді бұл қалыпты еш көргісі, қайтерін білмей құрыр әбден мысы,

Сол үшін болыстығын сылтау қылып, көп уақыт үйде тұрмас жазы-қысы.

*Әкесі сөзден қалған, жасы жеткен, о да ауру, ұйқтамай күрк-күрк еткен*11.*

Балалары арасынан оған әкелеп жақын тартып тұратын есті бала Күлтай атты қызы еді. Ол Жаңылдан туған. Ақылы мен заты жағынан жасынан жұрт назарын жаулап алған жарасымды қыз болып өсіп келетін. Бұғанда Тасболатпен алыс-берісі бар бір бай баласына құда түсіп қойған еді. Жоғарыда айтылғандай, үнемі шешелерінің ұрып-соғу, ұрысының астында болып келген балалар өз шешелеріне де суық болатын. Тек Күлтай ғана анасын шешем дейтін.

Өзінің бастан өткізгенін ескерді ме, Әжібай Күлтайды ең болмағанда 10 жастан асын деп, қалың малын беруге асыққан құдалар жағын тоқтатып қойған. Ұлдарына да жастай қатын айтыруды ол құптап қоймады.

Деуші еді: «Қыз теңіңіне сүйіп барсын, қатынды ер балалар өздері алсын!

Балаға жастай қатын айттыратын, іс емес, сол гұрыптар отқа жансын!»

Жетпеді Әжібай бірақ бұл сөзіне, тағдырма жеткізбеген, әлде өзі ме?

*Әжібай не себепті сертін бұзған, оқушым, көрсетейін ой-көзіңе *12*

Сұлтанмахмұт романындада одан кейінгі мән жайды баяндайды және Әжібайдың өз көзқарасын өзгертуіне алып келеген екі басты себепті атап көрсетеді. Оның біріншісі – әкесі Тасболаттың қайтыс болуына байланысты мал-байлығының есепсіз шашылып жұмсалуды оның бағының қайтуының басы болса, ауылына келген қысқы жұттан малдың қырылып қалуы оны жалғасыра түсті. Ақылшылар мен кеңес берушілері «Атаусыз атақты адам қалуы ұят, үлкен қып ас бер» деп бастап, малын шашудың басқа да амалдарын тауып берген. Бұл құбылыс қазақ даласы үшін үлкен бір уақиға, әлеуметтік, саяси, мәдени, психологиялық елеулі құбылыс қатарында болғандықтан, оның барысын ақынның өз сөзімен сипатталғанын жөн көрдік.

Қонған соң жүз үй тігіп Марқакөлге, қалдырмай сауын айтты маңдағы елге,

«Асы бар Тасболаттың, ат жарат» деп, сөйленді көп күн бұрын мәжілістерде.

Жиылды асқа саулап Арғын, Найман, Керейге, қалмаққада хабар жайған.

Шыңғыртып асқа сойған жылқылардың, қандары бұлақ болып ақты сайдан.

Бәйгеге жіберілді үш жүздегі ат, бәйгесі алдыңғы аттың – он жылқы нақ,

Одан соңғы жүз теңге бір топ шуга, қой-қозы, артқылары мақпал мен бәт.

*Сойылған екіжүздегі малдың саны, балуан, бәйге...модалар жатыр әлі.*13..*

Өкпелеушілер де, дау-дамай туғызушылар да аз болмады. Бұл уақиғадан соң Әжібайдың бұрынғы күш-қуаты мен ықпалы таяздай бастады. Оған келіп қысқы жұт қосылды. Келетін қысқа мал азығын даярлау әдетіне әлі кіре қоймаған көшпенді қазақ даласының тағдырында болып, қайталанып тұратын жағдай. Алайда әдет өзгеріп, тіршіліктің қамы бәрі бір жасала бермейді. Қазақ ауылдары үшін бұл елеулі экономикалық, әлеуметтік мәселелі құбылыс болып қала берген. Қарашада мұз жауып, қар бекіп, малы жерден шөп таппай қалған ауылдықтар жайын дәлдікпен суреттелген нақты көрінісін ақын былайша баяндаған:

Жазды күн қазақ байғұс шөп шаппаған, қыдырып, қымыз ішіп қылжақтаған,

Шапсада омбы қарда шартарапқа, қалғанда мал асырап шөп таппаған.

Соғады үдей-адай боран қаптап, қар көмген қара жерді қылып аптақ,

Қатайып қыстың арты барған сайын, күйзелді шаруа жаман сасқалақтап.

Шапсада тамыр-таным орыстарға, шана шөп отыз сомға табар зорға.

Арбасы күзді күні отыз тиын, не дерсің сона алмаған қазақ сорға?...

Шұбырып, тері арқалап қалаларға, орыстан нан сұрады балаларға,

Тақтайын Андрейлер былғадың деп, шығарды желкеге ұрып, шара барма.

Көп жылқы әлдеқашан ығып кеткен, қолынан жылқышының шығып кеткен,

Бұйырмай тарамысы иесіне, жануар қар астына сапар еткен...

Жұтатқан жұртыменен Әжібай қалды, үш мыңнан екі жүздей жылқы қалды,

Қалғаны да өз құнын өздері жеп, босатты ақша салған сандықтарды.

Жұтаған малдың орны тырнап ішін, бұзылар ойлағанда сыртқы пішін,

*Орынын немен болсын толтыруға, жұмсады барлық ақыл, айла-күшін*14*

Әртүрлі айла-шарықпен, зорлық-зомбылық жолымен Әжібай жоғалтқанының орнын толтыруға кіріседі. Ұрылар да оның пайдалы адамына айналды. Бірақта бір баукеспе ұрыны «қытай асып кетті» деп жасырып қалғаны уезд бастығына белгілі болып қалып, ол осы қылмысы үшін болыстықтан босап қалады. Іс сотқа жетіп, оншақты орыс солдаттары оны ұстап, қамауға алады. «Ең мықты Әжібайға істеген осы болса, біздің күніміз не болады?» деп қорыққан, абыржып шошынған жұрттың жартысы Қытайға ауып кетіп те үлгереді. Бірақ патшалық биліктен бұйрық түсіп, ауған елді солдаттар қырып-жойып қайта айдап алып келеді. Осындай тарихи-әлеуметтік және саяси-экономикалық жағдайда Әжібай борышқа батты. Еріксіз жағдайда ол қызы Күлтайды бұрын өзі айнып жүрген Керейіне бермекші болып, малға сатты. Ауқаттана бастаған ол тағы да үш қызын малға сатты. Бай құдаларының қолдауымен қайтадан болыстыққа қолы жетті. Бес алты жыл өтпей-ақ қора малға, қойынға ақша толды.

Әжібай 17 жастағы Ырыстыға үйленді. Үш әйелдің ойбайы мен көз жастары оны тоқтатпады. Бұл қыз да әкесі мен ағаларының еркіне қарсы келе алмаған бейбақ.

Жаздың жадырағын күндерінде бара жатқан күйеуіне риза болмағанымен және жастығына қарамас-тан, Күлтай ұзатылды...

...Қысырақ қымыз ішіп Әжібайлар, күмпиген күпті тастап құлын-тайлар,

*Көркіне табиғаттың көңіл босап, көл қылған көз жастарын терең сайлар*15.*

Бір ғана шығармада поэзия тілімен осыншама қоғамдық мәселенің бетін ашып, егжей-тегжейін жеткізе баяндап, өмір шындығын өз түрінде, өз мәнінде талдап баяндап беру жас дарынның әлеуметтік-саяси ой ерісінің жемісі. Автор «Кім жазықты?» деген сұрақты оқырман алдына ғана емес, қоғам алдына, қазақ әлеуметі алдына қойды. Жекелеген адамдардың бар игілікті қолына жинап, соның күшіменен айналадағы әлеуметті өзінің малымен тең көруіне кім кінәлі? Өзінің ішінен шыққан қыз балаларды малға, мәртебеге сатып, арын аяққа басып, басқаның күндігіне беруіне кім кінәлі? Жасы жетпеген бозбаланы ол үшін жеккөрінішті бойжеткендерге зорлап қосып, оның адами жолдан таюына, талай-талай жастардың отбасын ойрандауына кім кінәлі? Білімсіз, қаблетсіз, тек байлық пен озбырлық арқасына билік басына келушілер үшін кім кінәлі? Әлеумет ортасының күні өтіп, тозығы жеткен дәстүрлерге жабысып, айрылмай, ақ пен қараны айырып алуға асықпай қала беруіне кім кінәлі? Қауымның өркениет жолын іздемей, бодандық пен таптық қанауға бас иіп, арқасын төсеп, аяққа таптатып отыра беруге кім кінәлі? Бір қарағанда бір Әжібай төңірегіндегі әңгімеге ұқсағанымен, автордың қозғап отырғаны тамыры терең саяси-әлеуметтік мәселелер. Сұлтанмахмұттың бір ғана еңбегінің бергені осыншама...

(жалғасы бар)

1 Торайғыров Сұлтанмахмұт. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том – Алматы: «Ғылым» 1993 - б. 121.

2 Торайғыров Сұлтанмахмұт. Дүние дөңгелегі айналады. Таңдамалы. Халықаралық Абай клубы. Жидебай, 2009. - б. 242.

3 Осында, бб. 243-244.

4 Бұл да осында, б. 249.

5 Бұл да осында, бб. 249-250.

6 Бұл да осында, бб. 252-253.

7 Бұл да осында, б. 258.

8 Бұл да осында, б. 259.

9 Бұл да осында, б. 265.

10 Бұл да осында, бб. 268-269.

11 Бұл да осында, б. 271.

12 Бұл да осында, б. 272.

13 Бұл да осында, б. 273.

14 Бұл да осында, бб. 274-275.

15 Бұл да осында, б. 289.

Резюме

Авторы статьи излагают сущность социальных и политических мыслей С.Торайгырова на основе его творческого труда.

Summary

The authors set out the nature of social and political thought S.Toraigyrov based on his creative work.